NUTQI TO'LIQ RIVOJLANMAGAN KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI O'QUVCHILARDA FONEMATIK JARAYONLARNING BUZILISHI

Karimova Zulfiya Abduraxmanovna
Alfraganus Universiteti
"Pedagogika va psixologiya"kafedrasi o'qituvchisi
Asrorxo'jayeva Aziza Baxtiyor qizi
Alfraganus Universiteti
Maxsus pedagogika yo'nalishi 2-bosqich talabasi

Annotatsiya

Maqolada nutqning to'liq rivojlanmaganligi tashxisli kichik yoshdagi maktab o'quvchilarida fonematik jarayonlarning buzilishi masalasi ko'rib chiqilgan. Bu o'quvchilarga fonematik jarayonlarning rivojlanish darajasi yozma nutqni to'liq egallash imkonini bermaydi. Nutqning tovushli tuzilmasini anglash va qabul qilishdagi qiyinchiliklar, o'quvchilarni imlo va o'qish bo'yicha muvaffaqiyatga erishishlariga to'sqinlik qiladi. Maktabgacha ta'lim muassasalarida logopediya yordam tizimi, og'ir nutq buzilishlari bo'lgan o'quvchilarning yozuvni o'zlashtirishning boshlang'ich imkoniyatlarini ta'minlash uchun yetarlicha samarali emas.

Kalit so'zlar: fonema, fonematik jarayonlar, fonematik eshitish, fonematik qabul qilish, fonematik tahlil, umumiy rivojlanishdagi nutq buzilishlari bo'lgan bolalar.

DYSFUNCTION OF PHONEMATIC PROCESSES IN YOUNGER SCHOOLCHILDREN WITH GENERAL SPEECH UNDERDEVELOPMENT

Abstract. In the article, the problem of phonemic process disorders in young schoolchildren diagnosed with underdevelopment of speech is considered. The level of development of phonemic processes does not allow these students to fully master written speech. Difficulties in understanding and perceiving the sound structure of speech prevent students from making progress in spelling and reading. The speech therapy support system in pre-school educational institutions is not effective enough to provide the initial opportunities for learning writing to students with severe speech disorders.

Key words: phoneme, phonematic processes, phonematic hearing, phonematic perception, phonematic analysis younger schoolchildren with general speech underdevelopment

Nutqi to'liq rivojlanmagan (NTR) bolalarda fonematik jarayonlarning buzilishi o'quvchining rivojlanishida jiddiy pedagogik va diagnostik muammo sifatida qaraladi.

Bu buzilishlar bolalarga nutq tovushlarini to‘g‘ri qabul qilish va tahlil qilish qobiliyatiga ta’sir qiladi, natijada yozma nutqni shakllantirish jarayoni, shu bilan birga, boshlang‘ich sinfdagi muvaffaqiyatlariga salbiy ta’sir qiladi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari bilan nutqning to‘liq rivojlanmaganligini tuzatishdagi asosiy yo‘nalishlardan biri — fonematik jarayonlarni shakllantirishdir. Til tizimining barcha tarkibiy qismlari to‘liq rivojlangan fonematik so'z tuzilmasisiz rivojlanishi mumkin emas. Eshitish - nutq gnosisiga asoslanib, fonematik operatsiyalarni o‘zlashtirish ko'nikmasi shakllanadi, bu esa og‘zaki va yozma nutqning rivojlanish xususiyatlarini belgilaydi. Tovushlarni to‘liq talaffuz qilishni o‘zlashtirish faqat yetarli darajada analitik-sintetik faoliyat mavjud bo‘lgandagina mumkin, bu esa bolaning o‘zi tomonidan talaffuz qilingan tovushlarni taqqoslash uchun zarur.

Tafakkur jarayonlarining shakllanishi (tahlil, sintez, umumlashtirish) va nutq materialini (shu jumladan tovushlarni) taqqoslash qobiliyati fonematik operatsiyalarni o‘zlashtirishning asosi hisoblanadi. Bolalarning savodga o‘rgatish jarayoniga tayyorligini aniqlashda fonematik jarayonlar muhim o‘rin tutadi. To‘liq yozma nutqni o‘zlashtirish fonematik operatsiyalarni yetarlicha rivojlantirishsiz amalga oshirilmaydi. Fonematik eshitishning rivojlanmaganligi bilan bog'liq bo‘lgan bolalarda ba’zi harflarni yozish va o‘qish qiyinchiliklari yuzaga keladi, bu esa fonematik disleksiya yoki akustik disgrafiyani (fonemani aniqlashdagi buzilishlar asosida) keltirib chiqarishi mumkin. Bunday qiyinchiliklarning yuzaga kelishi o‘quvchilarning o‘qishdagi muvaffaqiyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi, bu ayniqsa ona tili va o‘qish bo‘yicha ko‘proq, boshqa fanlar bo‘yicha esa kamroq kuzatiladi.

Fonematik jarayonlarni o‘rganish adabiyotda turli nuqtai nazarlardan ko‘rib chiqiladi: lingvistik (A.A. Leontev, S.N. Tseitlin), psixolingvistik (N.X. Shvachkin), psixologik-pedagogik (E.F. Dyakova, G.V. Chirkina, D.B. Elkonin), neyropsixologik (T.G. Vizel) tomonlardan.

An’anaviy ravishda, mutaxassislar fonematik jarayonlarga fonematik eshitish, fonematik qabul qilish, fonematik tasavvurlar, fonematik tahlil va sintezni kiritadilar.

E.F. Arhipova, V.I. Seliverstov, D.B. Elkonin ta’rifiga ko‘ra, fonematik eshitish — bu ona tilining fonemalarini qabul qilish jarayoni bo‘lib, u bola 1 yosh 7 oylik bo‘lganda rivojlanishi kerak. Shuni ta’kidlash kerakki, fonemalarni ajratish tovushlarning qatorida, nutq oqimida va ma’no jihatidan farq qiladigan, lekin tovushi o‘xshash so‘zlarda amalga oshadi. Fonematik eshitishning joylashuvi chap miya yarimshariyining temporal lobining uchinchi darajali maydonlarida joylashadi.

D.B. Elkonin tomonidan fonematik qabul qilish sun’iy tovushli tahlil sifatida ta’riflanadi, u mustaqil ravishda shakllanmaydi, ammo savodga o‘rgatish jarayonini o‘zlashtirishning asosini tashkil etadi. Muallif fonematik qabul qilishni xarakterlaydigan bir qator intellektual jarayonlarni ajratib ko‘rsatgan: so‘zdagi tovushning borligini yoki yo‘qligini aniqlash, tovushning so‘zdagi joylashuvi,

tovushlar ketma-ketligi va ularning soni. Fonematik qabul qilishni to'liq o'zlashtirishning eng yuqori darajasi — bu fonematik tahlil va sintez jarayonlarining shakllanishi bo'lib, bu jarayonlar yozma nutqni o'zlashtirishda ajralmasdir. Fonematik tasavvurlar ostida so'zlarni aqliy ravishda fonematik tahlil qilish qobiliyati tushuniladi.

Umumiy rivojlanishdagi nutq buzilishlari bo'lgan bolalarda nafaqat fonetik-fonematik, balki leksik-grammatik nutq tomonlarida ham buzilishlar kuzatiladi. Umumiy rivojlanishdagi nutq buzilishlariga ega bo'lgan boshlang'ich sinf o'quvchilarida fonematik jarayonlarni shakllantirishda bir qator o'ziga xos xususiyatlar mavjud bo'lib, bu esa yozma nutqni o'zlashtirish jarayonini murakkablashtiradi.

Boshlan'ich sinf o'quvchilarida fonematik jarayonlarni shakllantirishning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish maqsadida bir qator boshlang'ich sinf o'quvchilari o'rganib chiqilgan.

Natijada umumiy rivojlanishdagi nutq buzilishlariga ega bo'lgan kichik yoshdagi maktab o'quvchilari sirg'aluvchi va shovqinli tovushlarini paronym-so'zlar darajasida ajratishda qiyinchiliklarga duch kelmaydilar. Qarama-qarshi qatorda tovushlarni takrorlashda bolalar ko'plab xatolarni tovushlarning jarangli/jarangsiz bo'lishi bilan bog'liq bo'lgan bo'g'inlarning talaffuzida qilishgan. Ba'zi bolalar uchta til birligini, bir-biriga bog'lanmagan ravishda ketma-ketlikda eslab qolishda qiyinchiliklarga duch kelgan, bu esa eshitish xotirasining yetarlicha rivojlanmaganligi bilan izohlanadi. Boshqa bir guruh o'quvchilar birinchi bo'g'inni oxirgisiga o'xshatib aytgan. Birinchi bosqichda bolalarning olingan ma'lumotlarini umumlashtiradigan bo'lsak, tekshiruvdagi barcha bolalarning fonematik eshitishida buzilishlar kuzatilganini ta'kidlash lozim.

Fonematik qabul qilish holatini diagnostika qilish jarayonida, bolalarga so'zdagi birinchi tovushni ajratish topshirig'i eng qiyin bo'lib ko'rindi. Ushbu topshiriqni bajarishda bolalar boshqa mashqlar bilan solishtirganda eng ko'p xatolarni qilishgan. Eng kam qiyinchilikni so'zdagi oxirgi tovushni ajratish topshiriqni bajarishda duch keldilar.

Ba'zi bolalar «tovush» va «bo'g'in» kabi tushunchalarni yetarlicha ajratmagan, shu sababli fonemaning belgilangan holatida (boshlanishda, uchinchi bo'g'inda, oxirida) ajratilishi va tovushlarning sonini hisoblash bo'yicha topshiriqlarni noto'g'ri bajardilar. Taklif etilgan predmetli rasmlarni tovushning mavjudligiga qarab tasniflashda umumiy rivojlanishdagi nutq buzilishlariga ega bo'lgan boshlang'ich sinf o'quvchilarining uchdan biri o'z xatolarini sezdi va rasmlarni talaffuz qilishda ularni tuzatishga harakat qildi.

So'zni talaffuz qilish va tinglash bolalarga kerakli fonemalarni ajratishga yordam berdi. Shunday qilib, bu o'quvchilarning fonemani so'zdan ajratish jarayoni hali to'liq ichki qabul qilinmagan degan xulosaga kelish mumkin. Fonematik tahlilning

shakllanmaganligi sababli, bolalar so'zdagi tovushlar sonini hisoblashda xatolarni qilishgan.

Fonematik jarayonlarning shakllanish darajasini aks ettiruvchi topshiriqlarni bajarish natijalari shuni ko'rsatdiki, bolalar eng ko'p qiyinchiliklarni berilgan tovushga mos so'zlarni tanlashda yuzaga keltirganlar. Yosh maktab o'quvchilari eng ko'p uchraydigan bitta yoki ikkita so'zni aytib o'tgach, izlanishni boshladilar va logopediya xonasidagi atrof-muhitdan yordam izlashdi.

Har bir bosqichdagi topshiriqlarni bajarish natijalarini tahlil qilgan holda, fonematik jarayonlar yetarlicha shakllanmaganligini aytish mumkin. Korrektsion ishni tashkil qilishda fonematik eshitishning holatiga tayanish kerak, chunki bu jarayon eng kam buzilgan bo'lib, shivirlash va shippillash tovushlarini ajratish bilan bog'liq topshiriqlar doirasida kamroq xatolarni yuzaga keltiradi.

Yuqoridagilarga asoslanib, shuni ta'kidlash lozimki, umumiy rivojlanishdagi nutq buzilishlariga ega bo'lgan yosh maktab o'quvchilarida fonematik jarayonlarni shakllantirishda o'ziga xos xususiyatlar mavjud. Ushbu guruhdagi bolalarda fonematik eshitishning rivojlanishi yoshga mos kelmaydi. Qarama-qarshi fonemalar bilan bo'g'in qatorlarini takrorlashda xatolar kuzatiladi, bu esa tovushlarning akustik xususiyatlariga qarab farqlash ko'nikmalarining etarlicha shakllanmaganligi bilan bog'liq. O'quvchilarda fonematik qabul qilish operatsiyalari kerakli darajada shakllanmagan. Bolalar har doim ham so'zdagi tovushni belgilangan pozitsiyada ajrata olmaydilar, tovushlarning ketma-ketligini va ularning sonini aniqlay olmaydilar. Yosh maktab o'quvchilarida fonematik tasavvurlarni shakllantirish darajasi yetarli emas.

Olingan natijalarga asoslanib, shuni aytish mumkinki, umumiy rivojlanishdagi nutq buzilishlariga ega bo'lgan, nutq to'liq rivojlanmaganlikning III darajasi bo'lgan bolalar uchun maktabgacha ta'limda olib borilayotgan logopediya tuzatish ishlari maktabga tayyorlash uchun yetarli emas. Yozma nutqni yangi nutq faoliyati turi sifatida shakllantirishga ta'sir ko'rsatadigan omillarni hisobga olgan holda, korreksiya va rivojlantirish dasturlarining mazmunini qayta ko'rib chiqish zarur.

Shu bilan birga, bu bolalar normativ rivojlanayotgan tengdoshlar bilan birga ta'lim olishlarini hisobga olgan holda, grammatikani o'zlashtirishning asosiy komponentlarida to'liq egallanmagan bo'lsa, ular yozma va og'zaki nutqni to'liq va belgilangan muddatda o'zlashtirishda qiyinchiliklarga duch keladilar.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Архипова Е.Ф. Логопедическая работа с детьми раннего возраста / Е.Ф. Архипова – М.: Астрель, 2015. – 256 с.
2. Волкова Г.А. Методика обследования нарушений речи у детей. / Г.А. Волкова. – СПб.: РГПУ им. А.И. Герцена, 1993. – 45 с.

3. Эльконин Д.Б. Этапы формирования действия чтения: фонемный анализ слов / Д.Б. Эльконин. – М.: Знание, 1991. – 64 с.
4. Дьякова Н.И. Диагностика и коррекция фонематического восприятия у старших дошкольников / Н.И. Дьякова. – М.: Сфера, 2010. – 64
5. Isayeva Mushtariy Alisher qizi, & Karimova Zulfiya Abdurahmonovna. (2025). "Ertak terapiya"sini sensor alaliya tashxisi bo'lgan bolalarda fonemadik idrokini rivojlantirishda qo'llanilishi. journal of new century innovations, 68(1), 61-64.
6. Isayeva Mushtariy Alisher qizi, & Karimova Zulfiya Abdurahmonovna. (2024). Nutqida nuqsoni bor bolalar nutqini maqollar yordamida rivojlantirish. Pedagogs, 72(3), 42-46.